

Я. Р. Самуйлік

Брэст, Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт

СПЕЦЫФІКА ЎЖЫВАННЯ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Пры вывучэнні студэнтамі дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” значнае месца ў комплексе практычных заняткаў займае праца па фарміраванні і засваенні нормаў беларускай літаратурнай мовы, у прыватнасці марфалагічных. Марфалагічныя нормы – гэта правілы формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў і прыслоўяў). Аднак пры выпрацоўцы марфалагічных уменняў і навыкаў у студэнтаў узнікаюць пэўныя цяжкасці. У гэтым артыкуле мы звернем увагу на асаблівасці ўжывання і ўтварэння дзеепрыслоўяў у беларускай мове.

Дзеепрыслоўе – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне ў адносінах да асноўнага, выражанага дзеясловам-выказнікам: *Мы ідзём назад па вуліцы, плёхаючыся ў густых восеньскіх лужах і прабіраючыся праз плаці* (Я. Скрыган). Дзеепрыслоўі *плёхаючыся* і *прабіраючыся* абазначаюць дадатковыя дзеянні (*плёхамся* і *прабіраемся*) і паясняюць асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: *ідём* (як?) – *плёхаючыся* і *прабіраючыся*. *Налятаўшыся*, *кожнае птушанё зноў вярталася і чакала, калі маці прынясе пачастунак* (В. Вітка). Дзеепрыслоўе *налятаўшыся* абазначае дадатковае дзеянне (*наляталася*) і паясняе асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловамі-выказнікамі: *вярталася і чакала* (калі?) – *налятаўшыся*.

Паводле паходжання дзеепрыслоўе ў беларускай мове – амярцвелая кароткая форма назоўнага склону адзіночнага ліку дзеепрыметніка цяперашняга або прошлага часу жаночага роду.

Дзеепрыслоўям уласцівы прыметы дзеяслова і прыслоўя.

Дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзеясловаў і маюць з імі агульную аснову і лексічнае значэнне: *пісаць* – *пішучы*, *вітаць* – *вітаючы*, *гаварыць* – *гаворачы*, *званіць* – *звонячы*, *запаліць* – *запаліўшы*, *абтрэсці* – *абтрэсішы*.

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі маюць граматычныя катэгорыі трывання і стану (толькі незалежнага): *чытаючы кнігу*, *сустрэкаючы бацькоў*, *лежачы ў траве*, *косячы луг* (незакончанае трыванне), *развітаўшыся з гасцямі*, *звесіўшы рукі* (закончанае трыванне); *змурачы бровы*, *вудзячы рыбу*, *схіліўшы галаву*, *спёкшы бульбу* (незалежны стан).

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі могуць быць пераходнымі і непераходнымі: *жнучы жыта*, *спяваючы песню*, *пакінуўшы памяць*,

прынёшышы дровы (пераходныя), зазіраючы ў вочы, думаючы пра заняткі, падзякаваўшы за дапамогу, дамогшыся прызнання (непераходныя); зваротнымі і незваротнымі: аглядаючы – аглядаючыся, радуючы – радуючыся, зажмурыўшы – зажмурыўшыся, захапіўшы – захапіўшыся (некаторыя дзеепрыслоўі бываюць толькі зваротныя або незваротныя: смеючыся, каючыся і інш.; ходзячы, ідучы і інш.); кіраваць назоўнікамі: узірацца ў твар – узіраючыся ў твар, перавозіць падарункі – перавозчы падарункі, запісаць лекцыю – запісаўшы лекцыю, зрабіць хатняе заданне – зрабіўшы хатняе заданне. Да дзеепрыслоўяў, як і да дзеясловаў, могуць прымыкаць прыслоўі, якія паясняюць іх: зрабіць добра – зрабіўшы добра, выканаць правільна – выканаўшы правільна.

Дзеепрыслоўі, як і прыслоўі, з'яўляюцца нязменнымі і паясняюць дзеяслоў: *Навокал стаіць густое, каласістае жыта, спакойна дыхаючы смачным, гаркаватым пахам* (Я. Брыль); *Апрануўшыся і патушыўшы святло, Васька выйшаў на двор* (А. Асіпенка). У структуры сказа яны найчасцей ўжываюцца з паясняльнымі словамі, утвараючы з імі дзеепрыслоўнае словазлучэнне, якое выступае як адзін член сказа і на пісьме звычайна адасабляецца як акалічнасць спосабу дзеяння, часу, прычыны, мэты, умовы: *Лабановіч пастаў яшчэ некалькі хвілін, абышоў будыніну, каля якой туляўся, і не спяшаючыся пайшоў у двор* (Я. Колас); *Натужна дымаць "Ікарусы", пастукваючы, снуюць трамваі* (Н. Маеўская); *Празьміўшы сто тры гады на свеце, прадзед мой Якуб раптоўна аслеп* (У. Дубоўка); *Заўважыўшы драпежніка, я насцярожыўся* (С. Грахоўскі); *Пайшлі аддыхаць пад наветкі, згуляўшы дажынкi, жняяркі* (Я. Купала); *Страхуючыся ад раптоўных нападаў, немцы пачалі высакаць лес* (У. Карпаў); *Раскінуўшы крылы, чайка планіруе ў наветры, выглядаючы ў вадзе здабычу* (В. Вольскі); *Касалаты зручна ўмясціўся ў дупле, мабыць, мяркуючы адпачыць тут да ранку* (В. Быкаў); *Адсюль, знізу, агнеў вёскі не відаць, але, уважліва прыгледзеўшыся, можна ўбачыць іх слабыя водбліскі паўзверх цёмнай лавы дрэў* (І. Навуменка); *Пасядзець, пагаманіць на вуліцы з куранёўцамі можна было, толькі расклаўшы дымны, з мокрай лавы ці алейніку, агонь* (І. Мележ).

Катэгорыя часу ў дзеепрыслоўях марфалагічна выражана невыразна. Значэнне часу ў іх выяўляецца толькі ў адносінах да часу дзеяслова-выказніка.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з галоўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Хораша красуе жыта, сонца засланяючы сабой* (А. Вялюгін); *На ворага ішлі, на бой, высока сцягі несучы* (П. Глебка).

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання могуць абазначаць таксама дадатковае дзеянне, якое папярэднічае галоўнаму дзеянню, выражанаму

дзеясловам-выказнікам: *Даходзячы да брамы, я на момант спыняўся, углядаўся ў глыб двара і вяртаўся* (П. Галавач). Гэтыя ж дзеепрыслоўі могуць абазначаць і дадатковае дзеянне, якое адбываецца пасля галоўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам: *Бліснуў лысінай пень, елка вырвала з ценяў свой цень, на паляне лясной кладучы яго побач з сабой* (А. Куляшоў).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за галоўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: *Сонца, зрабіўшы свой штодзённы кругабег, апусцілася зусім нізка* (Б. Сачанка); *Зары прамені, прарваўшыся праз сад вішнёвы, на шыбах, быццам зайчаныты, гуляюць, скачуць* (М. Танк).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання могуць абазначаць таксама дадатковае дзеянне, якое адбывалася адначасова з галоўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Адзін край лугу стыкаўся з лесам, уразваўся ў яго, адхпаіўшы дугаватыя лукі* (Я. Колас).

Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання могуць перадаваць адносіны выніку дзеяння ў параўнанні з дзеясловам-выказнікам: *Мяккія, ласкавыя гукі стройным сугалоссем паліліся на пакоі, напаўняючы яго прыемным званам і нававаючы якіхсь добрых, ціхія чары* (Я. Колас); *Дарога выйшла на край узгорка, адкрыўшы перад намі новыя краявіды* (Я. Скрыган).

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання, дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад дзеясловаў закончанага трывання. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння з дапамогай суфіксаў -учы (-ючы) і дзеясловаў II спражэння з дапамогай суфіксаў -ачы (-ячы): *бяр-уць – бяр-учы, паглядай-уць – пагляда-ючы, гавор-аць – гавор-ачы, нос-яць – нос-ячы*. Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы (або прошлага часу) з дапамогай суфіксаў -ўшы (аснова на галосны), -шы (аснова на зычны): *набра-ць – набра-ўшы, адпачы-ць – адпачы-ўшы, прынес-ці – прынес-шы, дамага-чы – дапамогішы*.

Ад асновы прошлага часу ўтвараюцца дзеепрыслоўі тады, калі ў інфінітыве дзеясловы маюць суфікс -ці, а аснова заканчваецца на гук [с], які ўзнік у выніку дысіміляцыі [d], [t]: *падвес-ці – падвяд-уць – падвёў – падвёў-ўшы; заплес-ці – заплят-уць – заплёў – заплёў-ўшы*; калі ў інфінітыве дзеясловы маюць суфікс -ну-, які ў форме прошлага часу выпадае: *высахну-ць – высах – высах-шы; замкну-ць – замок – замок-шы*; калі дзеяслоў у інфінітыве заканчваецца на суфікс -чы, у якім гук [ч] узнік са спалучэння *кт*: *спя-чы – спёк – спёк-шы*.

Дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў -ўшы, -шы (тыпу *мы-ць – мы-ўшы, касі-ць – касі-ўшы*,

нес-ці – нёс-шы, трэс-ці – трос-шы), лічацца парушэннем літаратурнай нормы: (трэба: *мы-ючы, кос-ячы, нес-учы, трас-учы*).

У сказе дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, да якога адносіцца дзеепрыслоўе, павінны абазначаць дзеянні адной і той жа асобы ці прадмета: *Васіль заклапочана пашаргаў у хату, па-ранейшаму нібы не заўважаючы брата* (І. Мележ); *Прыбярэжныя кусты ўсё больш і больш вырасоўваліся, выплываючы з ранішняга змроку, святлелі, развясельваліся* (Я. Колас). У прыведзеных прыкладах дзеянні і дзеепрыслоўя, і дзеяслова-выказнікі адносяцца да асобы – Васіля – і да прадмета – кустоў.

Сказы, у якіх дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, належаць розным асобам ці прадметам, – парушэнне літаратурнай нормы: 1. *Праязджаючы лесам, нам трапляліся баравікі, падбярэзавікі, сыраежкі, лісічкі*. Дзеяслоў-выказнік *трапляліся* адносіцца да дзейнікаў *баравікі, падбярэзавікі, сыраежкі, лісічкі*, а дзеепрыслоўе *праязджаючы* да гэтых дзейнікаў не адносіцца. Трэба сказаць: *Калі праядзжалі лесам, нам трапляліся баравікі, падбярэзавікі, сыраежкі, лісічкі*. 2. *Вяртаючыся назад, здарыўся адзін выпадак*. Правільная пабудова сказа: *Калі мы вярталіся назад, здарыўся адзін выпадак*.

У абагульнена-асабовых сказах асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, якая ўяўляецца абагульнена, як любы, кожны (у дадзеных сказах можна ўставіць займеннікі *ты, яны*): *Упрошваючы, не намілуешся* (Прыказка); *Не шукаючы – не знойдзеш* (Прыказка).

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі пры выказніку, выражаным спалучэннем безасабовага дзеяслова ці слова катэгорыі стану з інфінітывам: *На чужы лоб сягаючы, трэба і свой падставіць* (Прыказка); *Добра ў садзе хадзіць, сустракаючы сонечны ранак* (П. Панчанка).

Трэба памятаць, што дзеепрыслоўі *баючыся, сплючы, крычучы, гаручы (гарэць), летучы (ляцець), маўчучы, дрыжучы* ў беларускай мове ўтвараюцца ад дзеясловаў II спражэння, але пры дапамозе суфіксаў I спражэння.

У беларускай мове ўтварэнне дзеепрыслоўяў выразна адрозніваецца ад рускай (параўн. рус. і бел.: *говоря – гаворачы, дыша – дыхаючы, сказав – сказаўшы, подняв – падняўшы*).

Да таго ж, у беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі, утвораныя ад аднаскладовых дзеясловаў, тыпу *б'ючы* (ад *біць*), *жнучы* (ад *жаць*), якіх няма ў рускай мове. Утвараюцца і немагчымыя для рускай мовы

дзеепрыслоўі ад дзеясловаў з суфіксам *-ну-*: *цягнучы* (ад *цягнуць*), *гаснучы* (ад *гаснуць*).

Калі адзіночнае дзеепрыслоўе знаходзіцца ў канцы сказа пасля дзеяслова-выказніка, то страчвае дзеяслоўныя прыкметы і пераходзіць у прыслоўе: *Бацька сядзіць задумаўшыся* (Я. Скрыган); *Коля сеў надзьмуўшыся* (А. Якімовіч).

Некаторыя дзеепрыслоўі перайшлі ў прыназоўнікі: *дзякуючы*, *выключаючы*, *уключаючы*, *пачынаючы* і інш.: *Дзякуючы творчасці В. Быкава свет дазнаецца пра Беларусь і пазнае духоўны свет беларуса* (В. Акудовіч). Часцей за ўсё такія прыназоўнікі ўжываюцца ў публіцыстычным і афіцыйна-справавым стылях мовы.

Некаторыя дзеепрыслоўі сталі часткай састаўных прыназоўнікаў: *нягледзячы на, зыходзячы з, мяркуючы па, не зважаючы на* і інш.: *Нягледзячы на маладыя гады, Канстанцін Астрожскі быў поўны жыццёвых сіл* (В. Чаропка).

Такім чынам, у дадзенай працы сістэматызаваны і дапоўнены моўныя асаблівасці дзеепрыслоўя. Разам з тым, ужыванне гэтай формы дзеяслова ў беларускай мове патрабуе далейшага ўдакладнення і ўпарадкавання [1, с. 245–248; 2, с. 205–206, 214; 3, с. 272–273, 274; 4, с. 100–101; 5, с. 234–235; 6, с. 44, 70–72; 7, с. 44–45; 8, с. 174–177; 9, с. 184–186; 10, с. 70; 11, с. 98–100; 12, с. 304–306, 307, 308–309; 13, с. 299–302, 318, 319, 377; 14, с. 314–317, 413, 414, 415, 416].

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Э. Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 351 с.
2. Беларуская мова: Фанетыка. Арфапія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. / Г. Ф. Андарала [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – Мінск : Выш. шк., 1994. – 367 с.
3. Беларуская мова : падруч. для навучэнцаў педвышлішчаў і каледжаў : у 2 ч. / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – 3-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1998. – Ч. 1. – 330 с.
4. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія. – 351 с.
6. Клундук, С. С. Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
7. Культура маўлення : вучэб.-метад. комплекс : у 2 ч. / Брэст. дзярж. ун-т ; склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
8. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 320 с.

9. Малажай, Г. М. Беларуская мова. Матэрыялы да экзамену : дапам. для агульнаадукац. шк., гімназій, ліцэяў / Г. М. Малажай. – Мінск : Аверсэв, 2001. – 288 с.
10. Маршэўская, В. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна : Гродз. дзярж. ун-т, 2003. – 274 с.
11. Семянькевіч, А. В. Беларуская мова: правілы арфаграфіі, граматыкі і пунктуацыі / А. В. Семянькевіч. – Мінск : Харвест, 2006. – 175 с.
12. Сіўковіч, В. М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах / В. М. Сіўковіч. – Мінск : Аверсэв, 2011. – 765 с.
13. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
14. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – Мінск : Выш. шк., 2006. – 558 с.